

CSAPODY MIKLÓS

CSEH GUSZTÁV ÉS A KORUNK 1968-tól máig

■ A tollrajz és a rézkarc fekete-fehér káprázatainak mestere, a modern magyar grafika egyik legnagyobb alakja, Cseh Gusztáv (1934–1985), akinek munkahelye a *Dolgozó Nő* című kolozsvári képes hetilap szerkesztősége volt, több mint két évtizeden keresztül dolgozott a *Korunk*nak. Ez idő alatt a folyóirat egyik büszkesége, emblematis illusztrátora, a lap művészeti arculatának meghatározó alkotója lett. Szellemének tágasságával és leleményével, sokféle ösztönzést ötvözni képes intellektusával a nyomasztó világ abszurdítását és az álom valóságát jelenítette meg, hűvös tereinek szabályosságával mégis az ismerős otthonosság megnyugtató érzetét keltette. A szürreális álomvilág „avantgárd abszurdoid” ábrázolója eközben a szülőföldi hagyományt is kora egyetemes modernségének nyelvén elbeszélve tette elevenné, régiség és avantgárd harmóniáját klasszikusan tiszta kompozíciókban, vonalhálóinak sűrű szövedékével kötve meg. Munkássága elválaszthatatlan a filozófiától és a szépirodalomtól, az európai és a világirodalom kortárs műveinek hatvanas-hetvenes évekbeli erdélyi megjelenésétől. *Korunk*-grafikái az egzisztencializmus, az abszurd és a groteszk gondolatvilágával, irodalmi és képzőművészeti hatásaival, Kafkának és Ionescónak a hatvanas évek elején kezdődött kelet-európai reneszánszával éppoly szoros összefüggést mutatnak, mint az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli, nagy műveket gazdagon termő periódusával, majd az újabb nemzedéknek a hagyomány felfedezésével, a személyes tájhoz és történelemhez való visszatérésével.

Az abszurd és a groteszk hatvanas évekbeli térhódítását Erdélyben, amint a Cseh Gusztáv mellett Páskándi Géza és Bretter György munkássága jelzi, a „modernség” divatburkának lehántása, majd a megismerés döbbenete után a ráismerés döbbenete követte. A Cseh-grafikákban csakúgy, mint Páskándi darabjaiban – ellentétben a „vegytisztá” abszurd színházzal, melynek célja a képtelen helyzet állandósítása – a mű a helyzet megoldási lehetőségét kutatja. A létnek ugyanis, mint Bretter is illusztrálta, „tartalom-jelentősége” van, és az irodalmi, filozófiai, vagy képzőművészeti alkotás e lehetőség megvalósulásának, avagy elsikkadásának drámája.¹ A hetvenes években az erdélyi magyar irodalomban és gondolkodásban kellően még ma sem felmért fordulatot hozott, hogy az elmélet kilépett a szakfilozófiából, megtermékenyítve a szépirodalmat és a képzőművészetet, ami az irodalmi hagyomány és a történetiség nemzedéki újraértelmezéséhez, majd „a sajátosság méltóságának” megfogalmazásához – Cseh Gusztáv életművében a *Hatvan főember* (1980) és a *Jeles házak* (1984) új transzilvanizmusához vezetett.²

Noha Cseh Gusztávot megannyi művészi és személyes szál kapcsolta a *Korunk* szerkesztőségéhez és tágabb köréhez, a folyóirat nem növekvő híre-neve, lenyűgöző személyisége, hanem páratlan rajztudása, munkáinak szokatlanul erőteljes gondolati töltete és különös képi minősége miatt foglalkoztatta. Főként pedig azért, mert művei jól illettek Gáll Ernőnek és munkatársainak a nemzetközi kitekintést és nemzeti hagyomány számbavételét, a reális kisebbségi önismeret elmélyítését egyszerre szolgáló, az adott keretek között eredményesnek bizonyult törekvéseihez. A grafikus és a folyóirat ennek megfelelően négy nagy, egymástól

nem is mindig elkülöníthető területen volt jelen egymás életében. A Cseh-grafikák 1963-tól mindenekelőtt magában a folyóiratban voltak láthatók illusztrációkként, olykor műmellékletként. Másodszer a szerkesztőségi helyiségek falán, a Korunk Galériában, összesen négy egyéni és néhány csoportos kiállításán, harmadszor a folyóirat alkalmi kiadványaiban, a művész halála után pedig életműve recepciójában, ismét csak a folyóiratban és a *Korunk*-könyvekben. A művészt főként Kántor Lajossal való barátsága kötötte a laphoz, folyamatos jelenlétét, munkái és munkássága átfogó értékelését utóéletével együtt ez a kapcsolat alapozta meg máig hatóan.

1. A folyóirat mint a megjelenés alkalmi fóruma: az epizódoktól a címszerepekig

■ A *Korunk*ban 1963 nyara és 1985 tavasza között negyvenöt Cseh-grafika látott napvilágot. Kezdetben néhány linóleummetszetét közölték, a kortárs erdélyi magyar és a világirodalom alkotásainak illusztrátoraként azonban már tollrajzait, a hetvenes évek derekától az utolsó évekig rézkarcait, végül néhány pasztelljét.

Korunk-grafikái három csoportba oszthatók. Az elsőt a napisajtóban, főként az *Igazság* és az *Előre* hasábjain az ötvenes évek derekától napvilágot látott szövegközi rajzok, majd a *Napsugárban* és az *Utunkban* (Ütünkben),³ az *Új Életben* és az *Igaz Szóban* megjelent kis illusztrációk és irodalmi torzképek (Bajor Andor, Fodor Sándor, Kántor Lajos, Lászlóffy Aladár, Panek Zoltán, Páskándi Géza, Szilágyi István és mások) vonalát követő munkái alkották. Eleinte alig néhány négyzetcentiméternyi, a napilap megfelelő helyére illő, anekdotikus humorú, ironikus ábrázolásokat közölt a sajtóban, amelyeket jobbára helykitöltésre használtak, korai hatvanas évekbeli *Korunk*-rajzai azonban már valódi illusztrációk, nemsokára pedig önálló, elvont művészi és gondolati teljesítmények, a maguk külön életét élő ábrázolások.

A második műcsoportba azok az irodalmi illusztrációi tartoznak, amelyek a mű – főként Bajor, Kányádi Sándor, Kenéz Ferenc, Kocsis István, Panek, Páskándi, Szilágyi Domokos, továbbá a régebbi magyar és a kortárs világirodalom alkotásai – sugallatának, „esszenciájának” képi tolmácsolóiként a folyóiratban szükségszerűen csupán alárendelt, mintegy grafikus epizód szerepet játszottak. A művész alapelve ugyanis az volt: „kifejezni akarom a gondolatot a grafika eszközeivel [...] A sorok mögöttit kell éreztetni, nem pedig a szöveghez készíteni szemléltető ábrát.”⁴ Irodalmi illusztrációi tekintve nemcsak adatszerűen fontos, hogy 1968-ig már hetvenöt, 1972-ig kétszáznál több, haláláig mintegy félezer könyvcímlapot rajzolt főként az első Forrás-nemzedék tagjai és a világirodalom nagyjai számára, sorozatok arculatát tervezte a Kriterion Könyvkiadónak (*Forrás*), a Daciának (*Tanulók Könyvtára*, *Kismonográfiák*) és a Creangának (*Mesekarácsony*, *Nagyapó mesefája*). Hetvenötödik borítólapja, Salinger *Zabhegyezőjének* 1979-es címlapja az író személyes elismerését és a nemzetközi sikert hozta meg számára, Petőfi *A helység kalapácsának* új kiadását (1973) pedig a grafikák mellett a borítólap címbetűitől az oldalak szegélydíszítéséig teljes egészében maga alkotta meg.

Folyóiratbeli grafikáinak legfontosabb, harmadik csoportját, emlékezetes *Korunk*-„címszerepeit” azok az önálló művek alkotják, melyek már a lap művészeti karakterét is meghatározták. Ezek a képek első egyéni kiállítása (1965) után váltak valóban jellegadóvá. Kifeszített kompozíciói közül, amelyekben a nagy táblagrafikáinál megszokott egyvonalas, keresővonalak nélküli, vonalhálós eljárást követte, a *Korunk* 1967-ben a *Kompozíció*t és az *Asszonyokat*, 1968-ban a *Térek*, a *Nemzedékek* és a *Csendélet órákkal* című rajzait, 1970–71-ben *Vaskapu*-sorozatának néhány darabját, 1973-ban a *Heidelberg*, a *Rhömer tér Frankfurtban*, 1981-ben az *In memoriam Bartók Béla* című műveit közölte. A *Hatvan főember* (1980) sorozatából ugyancsak 1981-ben jelent meg Bethlen Gábor, Bolyai János, Gaál Gábor, Kós

Károly, Kótsi Patkó János, Kuncz Aladár, Petőfi Sándor és Tamási Áron rézkarc-képmása, 1984-ben pedig a *Londoni házak* és *A Tower-híd* színes pasztelljei.

E harmadik műcsoportba háromféle Cseh-grafika tartozik: az első egységet azok az ábrázolások alkotják, melyek készülőkben lévő vagy csupán tervezett nagy táblagrafikáinak előképei, előérzetei voltak, mint a *Beszterce* (1865). A második grafikai készlet azokat a nagy képeit foglalja magában, amelyeknek változatait utólag kicsinyítette le a *Korunk* számára, mint a *Torockót* (1970). A harmadik, jóval kevesebb művet számláló csoport a már az ex libriseiben megmutatkozott sorozatszerűség nyomán jött létre, ide tartoznak a *Hatvan főember Korunkban* megjelent említett lapjai.

Ezek az ábrázolások is arra mutatnak, miként fedezte fel a történelmi folytonosság és a személyes otthonosság érzését Erdély jól ismert, végiglátogatott történeti-kulturális „készletének” egymásra rakódott, az évszázadok során megsérült, megbontott rétegeiben. A külsejében is szinte Márquez mágikus realizmusát idéző művész apja halála és Áron fia születése évében, 1972-ben talált vissza a maga Macondójába, a háromszéki Alsócsernátonba, ahol saját történelmi otthon, ősei-nek négy évszázados öröksége várta könyvekben és emlékekben, épületekben. Élményei nyomán az erdélyi táj hatalmas térbeli kiterjedéséből, történelmi mélységeiből és művészi-esztétikai értékeiből az elemek gazdagsága folytán összefüggő rendszert alkotott. A földrajzi-szellemi tájék régmúlt alakjait, elfeledett életműveit és az épített örökség hanyatlásnak indult alkotásait – amint Kós Károly mondta, „a széjjelhordott köveket” – különleges történeti mű-együttesként, sőt sajátos kompozícióként kezdte szemlélni. A múlt hagyományára olyan erkölcsi, egyszersmind történelmi-vizuális sorozatként tekintett, melynek darabjaiban: méltó alakjaiban, az életművekben és az építményekben saját rézkarcsorozatának majdani lapjait látta.

Kós és Cseh Gusztáv munkásságának meghatározó közös vonása magyarságuk és erdélyiségük, etikájuk azonos alapvetése: az erdélyi magyar művelődéstörténet tezaurszának identitáserősítő felfedezése, értelmezése, mentése és megörökítése. Ez a hetvenes évek végén megfogalmazódó új transzilvanizmus lett a kisebbségi nemzeti önismeret ébresztésének fundamentuma. Ezért és e munka eredménye nyomán kerülhetett sor Cseh Gusztáv második Koruk Galéria-beli kiállítására.

2. A Korunk Galéria: korlátozott nyilvánosság, közösség és menedék

■ Életében negyvenhat egyéni kiállítása volt Romániában, túlnyomórészt természetesen Erdélyben és Magyarországon, másutt százhuszonegy csoportos tárlaton szerepelt Rómától Londonig, Philadelphiáig. Az 1973-tól betiltásáig, 1986-ig működő Korunk Galériában (melynek egyik legfontosabb támogatója volt) megrendezett három tárlata, miközben a galéria a diktatúra sötét éveiben is nyilvánosságot, közösségi menedéket jelentett számára, meghatározó eseménye volt művészi pályafutásának. A Kántor Lajos kezdeményezésére létrejött galéria, amely kétszáznegyvenkilencedik tárlatával szűnt meg, az erdélyi magyarság egyetlen ilyen jellegű, öntevékeny szerveződésű „házi intézményeként” Kántor szerint hamar népszerű lett „mind a képzőművészek, mind az írók, előadóművészek, zenészek körében, s a kolozsvári közönség, illetve a kincses városba ellátogatók között is szép számmal akadtak hívei, lelkes támogatói. A térbeli (kiállítás-felületi) adottságok miatt a Korunk Galéria kiállításainak kamarajellege megmaradt ugyan, a szerkesztőségi belterjességet, a képírók és írástudók szűk körét azonban sikerült áttörni.”²⁵

Cseh Gusztáv első *Korunk*-tárlatának megnyitására, amelyen tizennégy táblagrafikája, köztük az *Ikarosz*, a *Homo faber* és *Az emlékezés asztala* szerepelt, 1975. augusztus 2-án került sor, ismertetőjét Szilágyi Júlia írta *Cseh Gusztáv terei* –

avagy mesék az időgépről címmel.⁶ 1975. szeptember 11-én, a szerkesztőség százhuszonhatodik, *A Korunk Galéria ajándéka a székeljudvarhelyi képtármak* című tárlatán a művész kisgrafikáival, ex libriseivel szerepelt.

A *Hatvan főember* – akik a könyv Benkő Samutól való címe szerint „a mi pátriánkban születtek, éltek és tértek örök nyugalomra és az igazság oltalmazásában különféle szép dolgok alkotásában jó emlékezetüket fennhagyták” – részre karcolt panteonjával a közönség 1981. január 17-én, a Korunk Galéria százötvenedik jubileumi kiállításán találkozott először.⁸ Ezt a tárlatot „bízvást említhetjük az egyetemes magyar képzőművészet jelentős eseményei között”,⁹ hiszen a Cseh-életmű e különleges monumentuma (a néhány évvel későbbi *Jeles házakkal* együtt) innen indult hódító útjára, amely a nyolcvanas évek Erdélyében és Magyarországon különös, a politikai változások szellemi előkészítésében máig fel nem mért szerepet játszott. Ez volt az a kiállítás, amely addig sohasem látott nagy számban hozta össze Kolozsvár magyar értelmiségét. A megnyitón Benkő Samu arról beszélt, hogy „a család ma végső menedékünk, olyan biztos hely, ahonnan a művész elindulhat bizonyos – közösségi szempontból is fontos – gondolatok, szándékok megvalósítása felé. Cseh Gusztáv, a jeles kolozsvári grafikusművész a diktatúra nehéz éveiben kisfiának készített egy »könyvet« hatvan erdélyi jeles emberről, főember-ről, akiket példaként akart állítani gyermeke elé.”¹⁰

Cseh Gusztáv második *Korunk*-kiállítására, a *Libellus Pictus, azaz képekkel írott könyvecskéje Jeles Házaknak...* lapjainak bemutatására¹¹ 1984. december 15-én, a Korunk Galéria kétszázhuszonhetedik tárlatán került sor,¹² a művész *Réz-karcok, rajzok, kollázsok* című gyűjteményes kiállításával, melynek szöveg nélküli katalóguslapján maga karcolta részre a *Korunk* szerkesztőségének akkoriban ott-hont adó megyeháza tornyos saroképületét. Az újabb sorozat címodalával együtt ugyancsak hatvanegy lapját a cenzúra még a szerkesztőségi helyiségekben sem engedte egymagában közszemlére tenni, ezért az új rézkarcollekciót a művész fél-száz ex libriséből készült válogatással és tucatnyi újabb színes rajzával, kollázsával egészítették ki. A megnyitót és a köszöntőt Benkő Samu és Kántor Lajos mondta.¹³ Cseh Gusztáv negyedik *Korunk Galéria*-beli gyűjteményes tárlatára már csak 2000-ben, halálának tizenötödik évfordulóján, reprezentatív életmű-kiállítás keretében kerülhetett sor.

3. A Korunk kiadványai és 1990 utáni könyvei

■ A folyóiratszámok és a szerkesztőségi tárlatok mellett Cseh Gusztávnak egy-egy alkotása megjelent a lap kereskedelmi forgalomba nem került, pedig általában kétezzer példányban kiadott, ma már ritkaságszámba menő fekete-fehér katalógusaiban is. A Kántor Lajos és Ritoók János szerkesztette, 1976-ban napvilágot látott *Korunk Galéria 50* című kiadvány az 1975-ös jubileumi kiállításon szerepelt táblaképek közül *A tudós utcája* című tollrajzot közölte Szilágyi Júlia szövegrészletével. Az ugyancsak Kántor és Ritoók által összeállított, 1977-ben megjelent *Korunk Adyja*, amely a Korunk Galéria nyolcvanötödik, 1977. október 1-jén *Ady Endre emlékére* megnyílt csoportos grafikai, festészeti, szobrászati és fotókiállítás anyagából készült válogatást foglalta magában, Cseh Gusztáv *Ady* című ismert rézkarcát közölte.

Az 1978. május 15-én megnyitott *Grafikusok a szülőföldről* című tárlat a Korunk Galéria centenárium gyűjteményes kiállítása volt. Az ennek anyagából készült, Kántor szerkesztette, 1978-ban megjelent *Szülőföld* Cseh Gusztáv *Csermáton* című nagyméretű pasztelljének fényképét közölte. A Korunk Galéria múltjára visszatekintő, 1997-ben megjelent, már a Korunk Baráti Társaság által kiadott, ugyancsak Kántor összeállította *Találkozások a Hatvan főember* lapjai közül Barabás Miklós, Gaál Gábor és Kótsi Patkó János, az egykor betiltottak közül Bethlen Gábor arcmását közölte.¹⁴

4. Recepciója és utóélete a Korunkban és a folyóirat kiadványaiban

■ Az elmúlt években könyvbemutatókon, tudományos konferenciákon többször elhangzott, hogy ha Cseh Gusztáv angol, holland, német, francia vagy olasz grafikus lett volna, életművét a művészettörténészek monográfiák egész sorában vetnék volna filozófiai, ikonográfiai, történeti, technikai és összehasonlító elemzés alá a halála óta eltelt évtizedekben. Az erdélyi magyar képzőművészet elmúlt évszázadbéli hatvanas éveitől az ezredfordulóig létrejött nagy életműveinek vagy akár a ma is alkotó, valóban jelentős grafikusok, festők, szobrászok munkásságának elemzését (csekély számú monografikus feldolgozását) sorra véve mégis úgy tesszük, műveinek utóéletét tekintve Cseh Gusztáv a leginkább jelenvalók egyike. Ennek a széles nyilvánosságban való tartós jelenlétnek a fenntartása ugyancsak főként Kántor Lajos személyes és a *Korunk*nak, a folyóiratnak és a folyóirat könyvkiadói tevékenységének intézményes érdeme.

A művész recepciója egykori főiskolai tanára, Boghida István művészettörténész *Cseh Gusztáv grafikája* című, máig eligazító elemzésével kezdődött, amely első egyéni kiállítása után jelent meg a *Korunk* 1965. évi 2. számában. A második fontos lépés Kántor *Cseh Gusztáv* című tanulmánya volt, amely a Kriterion Galéria sorozatában 1983-ban megjelent grafikák képeit kísérte. Az életmű összefoglalásaként a *Korunk* Baráti Társaság és a Komp-Press Kiadó 2002-ben jelentette meg a *Cseh Gusztáv pátriája* című hármaskönyvet, melynek első két kötete a *Hatvan főember* és a *Jeles házak* teljes anyagát magában foglalta. A harmadik könyvet *Megrajzolt pátria* címmel az illusztrációk, irodalmi torzképek, könyvborítók, táblagrafikák, nagyobb rézkarcok és ex librisek válogatása alkotja.

A 2008-ban napvilágot látott, a Korunk Galéria történetét emlékezésekkel, műtörténeti elemzéssel és adatszerűen is felidéző *Közösség és művészet* nemcsak Szilágyi Júlia 1975-ös katalógusszövegét közölte. Cseh Gusztáv alakja és munkássága a könyvben másutt is feltűnik, éppúgy, mint a 2011-ben, Kántor szerkesztésében megjelent *Könyv, grafika. Könyvművészet Erdélyben (1919–2011)* című tanulmánykötetben, melyet ugyancsak a *Korunk* és a Komp-Press jelentetett meg, Árkossy István *Négyesben, vonalak játékasztalánál* című, Cseh Gusztáv alakját is megidéző emlékezésével és Csapody Miklós *Cseh Gusztáv, a könyvgrafikus* című írásával.¹⁵ Csapody *A borítólap Cseh Gusztáv munkája* című 2011-es *Korunk*-tanulmányát¹⁶ a kolozsvári EXIT Kiadónál 2013-ban megjelent monográfiája követte, melyet a *Korunk*ban Kántor Lajos ismertetett *Cseh Gusztáv élete és kora* című értékelésében.¹⁷

Az 1965, főként pedig a diktatúra bukása utáni, másképpen nehéz időkből csak példaként felemlített közlemények, könyvek Cseh Gusztáv örökségének folyamatos *Korunk*beli számontartását mutatják. Az összkép azt igazolja, hogy a művész életműve leginkább – ha ugyan nem kizárólag – a mostani években is a *Korunk* holdudvarában, lapszámaiban, könyveiben és a *Korunk* Alapítvány egyéb eszközei által van jelen az erdélyi magyar értelmiségi nyilvánosságban.

■ JEGYZETEK

1. Láng Gusztáv Páskándi-értelmezését idézi Kántor Lajos: *Korunk, avantgarde és népiség*. Irodalomtörténeti és kritikai portyázások. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1980. 477.
2. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága, és ami mögötte van*. In: Uő: *Pandora visszatérése*. A reményről és a méltóságról. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979. 269–294.
3. Az *Utunk* szilveszteri számaiban megjelent irodalmi torzképeiből és ex libriseiből Cseh *Megrajzolt pátria* c. kötete (Cseh Gusztáv grafikái. Benkő Samu bevezetőjével és Kántor Lajos tanulmányával. *Korunk* Baráti Társaság–Komp-Press Kiadó, Kvár, 2002. [*Hármaskönyv* 3. k.] közölt néhányat. Cseh szilveszteri satirikus rajzait l. még Bajor Andor: *Ütünk*. Dávid Gyula utószavával. Gloria Kiadó, Kvár, 2000.
4. Ferenczi Zsuzsanna: „A sorok mögöttit kell éreztetni”. A Hét 1978. ápr. 19.
5. *Hazatérő képek Barcsaytól Vinczeffiyig*. Komp-Press Kiadó–*Korunk*, Kvár, 2009. 19.

6. *Közösség és művészet*. A Korunk Galéria története 1973–1986. Szövegdokumentumok, képek Székely Sebestyén György művészettörténeti tanulmányával. Szerk. Kántor Lajos és Székely Sebestyén György, a képeket vál. Kántor Lajos. Korunk–Komp-Press Kiadó, Kvár, 2008. 85.
7. A sorozatról Csapody Miklós: *Cseh Gusztáv*. EXIT Kiadó, Kvár, 2013. 197–235.
8. Benkő kiállítási katalógusszövegét I. *Közösség és művészet 171–172.* és *Pantheon, avagy képes csarnoka Hatvan Főembernek*. Cseh Gusztáv rézkarcai Benkő Samu bevezetőjével, K. Jakab Antal képeket kísérő szövegével [*Hármas-könyv 1. k.*]. Korunk Baráti Társaság–Komp-Press Kiadó, Kvár, 2000. 5.
9. Polgárdy Géza: *A kolozsvári képíró*. Confessio 1985. 6.
10. „*Csak a múltunkkal vagyunk egész*”. Kérdez Aniszi Kálmán. In: Benkő Samu: *Újrakezdések*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, búcsúztatások 1990–1995. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 1996. 337. Benkő megnyitójának teljes szövege: *Pantheon...* 5.
11. A sorozatról Csapody Miklós: *Cseh Gusztáv 259–286.*
12. *Közösség és művészet 237.*
13. A megnyitó szövege: *Libellus Pictus, azaz képekkel írott könyvecskéje Jeles Házaknak*. Cseh Gusztáv rézkarcai Benkő Samu bevezetőjével, K. Jakab Antal képeket kísérő szövegével [*Hármas-könyv 2. k.*]. Korunk Baráti Társaság–Komp-Press Kiadó, Kvár, 2002. 5–6.
14. *Közösség és művészet 123–124.*
15. *Könyv, grafika 51–74, 81–93.*
16. *Korunk 2011. 3. f. 22. évf. 2. 86–97.*
17. *Uo. 2013. 3. f. 24. évf. 12. 107–109.*

